

Fábrica de papel en Riobó

Juan Fernández Casal

O río Bo, que nace na parroquia de Orazo no lugar coñecido como Fonte de Currelo, vai levando as súas augas por Loimil, Oca, Riobó e Arnois onde deixa as augas para o Ulla do que é afluente. Desde o nacemento ata a desembocadura salva un desnivel de 300 metros nun percorrido duns 7,8 quilómetros que vén facilitar un doado aproveitamento como forza motriz.

Noutro traballo que fixemos sobre os muiños de Riobó investigámo-la orixe e situación dos dezaioito muiños de auga que había nesta parroquia.

Queremos agora investigar unha fábrica de papel situada precisamente na conca do río, dentro dos lindes da parroquia de Riobó e da que só quedan os edificios dedicados a outros mesteres.

Empezaremos primeiro por buscar as orixes desta factoría para ver despois a evolución da mesma.

Parece ser que polo século XVII xa funcionaba esta fábrica, pero o que sabemos con certeza é que nos comezos do século XIX estaba en mans de Ramón Otero Estévez, o primeiro dos Outeiros de A

Mota que tanta influencia tiveron na política municipal e provincial nos séculos XIX e XX. No ano 1880 dirixía a fábrica Gumersindo Otero, fillo do anterior, por dúas veces alcalde de A Estrada e Gobernador Civil de Ourense e que tivo a habilidade de aproveitar a circunstancia de dirixir a única fábrica de papel de Galicia para as súas influencias políticas.

Para darlle máis impulso á produción de papel contratou como apoderado o antigo dono dunha fábrica de Loimil Xosé Pazos Somoza ofrecéndolle un xornal de seis pesetas diarias, moito máis do que gañaba en Loimil. Díciame a súa bisneta que, engaiolado pola oferta, non dubidou en vende-la fábrica de Loimil, que pasou a ser serradeiro, muíño de auga, taller de torneiro e na actualidade loce só as paredes ó aire.

Este apoderado da papeleira está enterrado no cemiterio desta parroquia. Na lápida ten gravada esta curiosa inscrición:

JOSÉ PAZOS SOMOZA
FABRICANTE DE PAPEL
†1893

Coa morte de Gumersindo Otero non debeu haber continuadores na familia pois deciden vende-la fábrica.

Venden os fillos e herdeiros legais; compra Ramón López Rodríguez, industrial papeleiro de Lousame que, ó saber desta posibilidade de com-

pra, vende propiedades en Lousame e Noia para xunta-lo importe do contrato: 65.000 pesetas, ¡13.000 pesos dos de antes!

No documento notarial de compra (23 de maio de 1940) aparece unha relación dos edificios que entran neste contrato. Sacamos copia literal:

...Fábrica de papel, compuesta de varias edificaciones dedicadas a distintos usos, siendo la más importante o principal una de dos plantas, baja y alta, construidas sus paredes de mampostería en la que están instalados contador, despachos, sala de cilindros, secadero a vapor y al aire y depósitos para pastas para la fabricación de papel. La casa de dar cola y caldera de vapor para el secado de papel de mampuesto. La casa destinada a trapera y satinadora que forma un martillo hacia el norte también de mampostería. La casa habitación del cilindrero de planta alta y baja construida de mampuesto. La casa destinada a almacén y embalaje de papel, de dos plantas. Bajo y principal cuyas paredes son de mampostería. Otra casa de planta baja y alta construida de madera y piedra, estando el bajo destinado a cubierto y cuadras y el alto a vivienda y almacén de trapo y cola; otra de madera de planta baja donde está emplazada la turbina. La casa de una sola planta que se llama la de los martillos, en donde se da el brillo al papel, construida de mampuesto. La casa destinada a máquinas para la fabricación de papel tambien de planta baja y mampostería. Otra casa de planta baja con paredes de mampuesto destinada a horno de cocer el pan. Y finalmente un molino harinero de una sola rueda dedicado a molienda de maíz construido también en mampostería. Todas estas edificaciones se encuentran en estado ruinoso y sus solares con inclusión del terreno a ellas contiguo, dedicado en mayor parte

a tojal con robles y pinos y algún labradío, mide una superficie de tres hectáreas, noventa y seis áreas, noventa y siete centiáreas...

É moi curioso que se faga referencia expresa ó estado ruinoso dos edificios cando no mesmo documento notarial inclúese un inventario cunha relación detallada do seu contido. Por ser de interese sacamos tamén copia literal:

...una máquina redonda de mil metros, una turbina de siete H.P., una bancada para cortar papel con su cuchillo, un juego de bayetas usado, un juego de telas para el bombo, sin estrenar, un reloj de pared, tres mesas de pesar papel, una guillotina con dos cuchillas, varios troqueles filtros, una báscula para pesar resmas, una mesa de escritorio, una estantería, una máquina de escribir, una mesa de comedor de operarios, un banco, cuatro cilindros con su turbina y transmisión y correas de dos cilindros, un cojinete nuevo y dos casquillos, una báscula para cien kilos de trapo estraza, una satinadora de unos doscientos kilos y una pequeña cantidad de trapo blanco, una

prensa de hierro de tamaño pequeño, una prensa de rosca de hierro grande, dos rollos de alambre de embalar sin empezar y sin pagar, un perol con cazo de cobre para cocer la cola, de tamaño corriente y una prensa de madera, una fragua de hierro, un yunque y un martillo grande, un juego de prensas, depuradora, tina y bombo de la máquina pequeña, tres fardos de carnaza. Un huso de hierro con su concha sin montar, dos depósitos con pasta picada y dos mazos para picar el papel con eje de hierro. Y que llevando a...

Este inventario reflectía unha fábrica en pleno funcionamento.

Eso de “en estado ruinoso” acocharía unha treta legal para evadir impostos por transmisións de bens.

Aínda que aquí describe as edificacións, parémonos un pouco no edificio principal de planta rectangular toda de cadeirado, de 28 metros de longo e 12,5 de ancho que representan un total de 350 m² de parede, dando unha superficie interior útil de 204,5 m². Pero se

Bonita estampa da fervenza do río, moi perto da papeleira.

consideramos o grosu das paredes –como dicían aquí que podía andar un carro de vacas por enriba das parede pois había sitio abondo– representan moitos metros cúbicos de pedra labrada os necesarios para este edificio e para os outros tres. Resulta difícil imaxinar a orixe de tanta pedra se non nos decatamos de que a cen metros estaba a fortaleza chamada Torre da Barreira, naqueles tempos mina ina-

cabable de pedra labrada. Tanto é así que ademais da pedra aportada para estes edificios, da papeleira saíu pedra para a igrexa de Codeso e para case tódalas casas de pedra destas parroquias construídas de hai oitenta anos para atrás.

O comprador, Sr López, manda ó seu fillo Xosé López Freijido para poñelo á fronte da fábrica, por aquel entonces recén casado con Rosenda García.

A fábrica modernízase e aumenta produción. Como a forza motriz era abundante complétase con serradeiros, muíño e torno de carpinteiro. Máis adiante monta tamén un alternador que polas noites subministra electricidade para alumear profusamente os departamentos da fábrica e os arredores facendo un bonito espectáculo e como punto de referencia polas noites para os veciños máis próximos.

Pasan vintecatro anos e as técnicas de fabricación de papel vanse modernizando, pero non as de Riobó. O baixo rendemento das obreiras, as instalacións arcaicas, a mala calidade do papel non puideron competir con outras ofertas de mercado; e para máis inri, a Administración obrigou a trocar a maquinaria perigosa e coincidiu ademais cos primeiros decretos de “Xornal Mínimo Interprofesional”.

E sucedeu o que se vía vir: o peche definitivo na produción no ano 1964.

Pero quedaba un edificio inmenso, outros edificios secundarios e un abundante caudal de auga. O propietario decidiu darlle un destino. Naquel tempo empezaba a comercializarse e mecanizarse a cría de pitas para carne e o Sr López monta unha granxa de polos aproveitando a nave de 320 m² do edificio principal. E así foi funcionando precariamente ata que de novo cesa esta outra actividade. Falece o Sr. López e o seu fillo Xosé Manuel López García dalle outro

Estado actual dos tellados da nave principal.

emprego. Volta a transformar as instalacións para adicalas á explotación industrial de cría de troitas. As augas do río teñen fama de seren limpas e puras: para os pescadores seadeiros de Riobó é un cobizado río troiteiro. Xosé Manuel non tivo máis que construír estanques e adaptar a circulacións das augas para percorrer todo o circuíto do proceso de crecemento das troitas. A materia prima, as augas do río, estaba disposta e o demais andou só.

Pero de novo a morte sinala a este novo industrial e queda a familia López Valladares sen administrador da piscifactoría.

Desde hai uns anos dous familiares da familia López Valladares rexentan de novo esta piscifactoría. Modernizan as instalacións e as sabedeiras troitas de Riobó séguense a criar con moi boa acollida nos mercados.

Desde o século XVII ata o día de hoxe, unha industria que comenzou como papeleira e que no seu día exerceu grande influencia política, foi dando tombos no período dos séculos XVII, XVIII, XIX, XX e XXI ata chegar hoxe en día convertida nunha piscifactoría, destino ben diferente do seu proxecto primitivo.

Antes de entrar de cheo no proceso de fabricación do papel é de obrigado cumprimento facer una serie de consideracións sen as que non se podería valorar na súa medida o sistema de produtividade desta fábrica. En primeiro lugar teríamos que facer un exercicio mental de imaxinación e visualizar unha fábrica de papel moderna, mecanizada e automatizada. Simplifiquemos ó máximo o proceso e fabricación en tres “flashes”. No primeiro veríamos a materia prima: troncos de madeira entrando nunhas trituradoras. No derradeiro, grandes pranchas de papel que van saíndo e enrolándose nunhas bobinas que xiran rápidamente. Entre estas dúas fases veríamos homes sentados ante grandes consolas apertando botóns e ollando para os paneis de vídeo que visualizan todo o proceso.

Con estas premisas e prexuízos teremos agora que vulgar o proceso de elaboración desta fábrica de papel.

Precisemos primeiro as diferentes clases de papel que se fabricaban e que comportaban diferentes procesos de fabricación:

Papel de estraza, de cor castaño, que tanto se usaba para envolturas e cartuchos feitos a man.

Papel branco corrente, que tamén se usaba para fins similares.

Papel de barba tan usado ata hai poucos anos para todo tipo de documentos, co seu floquiño característico nos bordes as súas marcas de auga “OTERO ULLA” na época dos Outeiros e “FÁBRICA DE PAPEL...” nos tempos do Sr. López.

Restos dunha transmisión –á esquerda quedaba a turbina.

Papel satinado que sufría un proceso especial para facelo impermeable, do que eran grandes consumidoras as fábricas de chocolate marca “Raposo” e “Viso”.

A materia prima era o farrapo e papel vello. Había un sistema moi curioso para recoller por eses mundos de Deus as grandes cantidades de farrapo necesario para manter unha continuidade na produción. Os farrapeiros, compradores ambulantes de trapos vellos, xa suados moitas veces, sucios e cotrañentos sempre, ían polas casas comprando trapos e roupas vellas e todo tipo de papel, ían polas casas de confección comprando retais inservibles, ían polos hospitais recollendo roupa dos que xa non tiñan necesidade dela, ían polos hospicios e outras casas de caridade e recollían esas roupas ou farrapos que xa non terían outro destino que o lume ou lixo.

Por outra banda en Santiago, preto da actual estación de ferrocarril, había un almacén que centralizaba a compra ós farrapeiros. Alí facían fardos de cincuenta quilos que eran enviados á fábrica en carromatos tirados por bois. Nos últimos tempos o fabricante Sr. López dispuña dunha camioneta na que levaba a Santiago una carga de papel elaborado e retornaba con fardos de trapos.

Como curiosidade queremos salientar que preto do almacén de trapos había tamén outro de esterco de animais. O almacenista, parente do dono da fábrica compraba o esterco ós pequenos granxeiros da zona que tiñan o seu porquiño, ovellas ou unha vaca na mesma casa. No almacén acumulábase esta olorosa mercancía ata que era vendida ós labradores de fóra. Este comercio durou pouco pois a presión mediática obrigou ó peche do mesmo.

Nestas bisbarra tamén funcionaba a compra de trapos da que podemos dar máis detalles pola situación de proximidade. Na parroquia de Oca había unha muller, a señora María a Trapeira, que durante moitos anos recollía polas portas os trapos que xa chegaran á súa derradeira fase de utilización. Non pagaba en moeda, pagaba cun prato, unha cunca e, se o lote era grande, unha tarteiriña. Facía o traslado de fardos á fábrica no seu burro.

E despois destes antecedentes pasemos sen máis ó noso tema da fabricación do papel.

Unha campá situada nun alto do terreo anunciaba ás oito da mañá a entrada do persoal. Catro horas despois facían a parada do mediodía para comenar e novo ás dúas da tarde. A xeira remataba ás oito da noite, aínda que este horario facíase flexible segundo as necesidades do traballo. A campá oíase perfectamente pois as obreiras vivían todas elas dentro do radio do son da campá. Tamén, ó memo tempo, estas badaladas tiñan a misión engadida

de organizar en certa maneira os traballos das xentes achegadas. A hora era a do sol.

Postos os fardos de trapo na fábrica pasaban á planta de clasificación. Os trapos brancos separábanse para papel branco e os de cor e papel pasaban para o papel de estraza.

Clasificada xa a materia prima, a primeira manipulación era troncealos en anacos miudiños e para eso dispuñan dunhas gadañas moi ben afiadas que colocaban moi suxeitas na parede en posición horizontal. Esta faena era traballo habitual de mulleres que, axeonlladas, cortaban os trapos

Sen grande esforzo de imaginación podemos visualizar tres mulleres cortando trapo no medio dunha nube de po cheirento saíndo dos farrapos, farrapos de procedencia ás veces hospitalaria ou funeraria. Ademais destas “miasmas” habería as propias das folerpas que desprendían as frebas dos trapos. Nesta sección de traballo estivo a miña veciña Dolores de Prado durante vinte anos; pero aínda lle gañou Dolores a Menciñeira que botou corenta anos dándolle decote a gadaña. E morreron as dúas de moi velliñas. Gocen elas de acougo eterno.

Os trapos xa cortados pasaban ós cilindros. No primeiro eran tratados con auga clorada ata que quedaban brancos coma a neve. Pasaban logo ós outros dous cilindros provistos dunhas coitelas incrustadas na superficie que ían triturando cada vez máis miúdo ata deixalo nunha pasta branca moi fina. Era curioso o sistema para comproba-la consistencia final da pasta, útil para o seguinte proceso. Era un “sensor” moi sofisticado. Unha barra moi fina de ferro era introducida na pasta e cando esta cubría uniformemente toda a superficie do ferro e non pingaba, finalizaba este proceso.

O traballo nos cilindros non paraba ata a pasta quedar preparada e una cilindrada completa podía durar varios días, polo que se

Edificio do secadoiro –hoxe en ruínas e cuberto de silvas.

establecían quendas de traballo. Pola noite quedaban homes e polo día mulleres.

Cando entraban os primeiros trapos nos cilindros era moi ruidosa a faena, tanto que ata se oía desde lonxe o “runrún” da máquina. Ó írense esfrangullando facíase máis silenciosa

Preparada a pasta, pasábase á máquina onde se estendía uniformemente sobre unha baeta de la moi pura, moi fina e moi tupida para que perdese auga pero non a pasta (cada baeta costaba 5.000 pts das de antes), logo era apertada arredor dunha bobina. Cando esta bobina acumulara varias capas de papel sacábase para unha mesa, labor que necesitada axuda pois era faena moi pesada. Guillermo de Prado, fillo da Sra. Dolores de Prado, estivo nesta sección toda a súa vida ata que pechou a fábrica.

Temos pois as bobinas sobre a mesa. Alí dábanlle un corte ó longo da mesma, da que saía unha prancha que de novo era cortada en cruz cun serrón da que saían catro pezas iguais de tamaño xa definitivo.

Temos as pranchas de papel confeccionadas, pero aínda hai moita tarefa por diante. Imos pois seguir coa rapidísima manobra. Estas pranchas, despois de alisalas un pouco, colocábanse sobre unha táboa ata alcanzaren un peso levadeiro na cabeza das mulleres. Este segundo destino era o secadoiro situado nun edificio exterior a 50 metros da máquina e a un nivel superior, Aquí empezaban a circular unha renque de mulleres coas táboas á cabeza cargadas con 8/10 quilos de pranchas de papel mollado camiño do secadoiro onde había uns colgadoiros con armazón de madeira e cordeis transversais. Alí, coma se fosen pezas de roupa, penduraban as pranchas de tres en tres con áxil movemento de mans utilizando unha peza de madeira en forma de T que lle chamaban o *gincho*. Ó remate da faena habían penduradas miles de pranchas de papel que secaban lentamente e sen proceso forzado de secado. Se o tempo era bo e sopraba unha brisa, nun día podíase face-lo secado. Con tempo húmido necesitaban varios días Este transporte de papel era incómodo e fatigoso. Algunha das mulleres chegou a quedar sen pelo no curuto de tanto carrexo.

Debemos tamén aclarar que o carrexo era lento e neste ir e vir as mulleres, co seu paroleo, gobernaban as súas casas e as de os veciños.

Secado xa o papel, volta co carrexo do secadoiro para o almacén pero non usaban xa táboas; poñían directamente sobre a cabeza os fardos e pasaban unha corda por enriba para que o papel non voase co vento. No almacén repasábanse un por un para sacarlle as dobreces e alisalos. Postos en paquetes de cincuenta papeis pasaban ó encolado.

Para esta faena voltemos un pouco atrás. A cola facíase na mesma fábrica cocendo durante moitas horas a carnaza feita de anacos de pelexos de vacas e de restos secos doutros animais. Este proceso ademais de lento despedía moi mal olor. Nas casas do entorno da fábrica o olor da cola era insoportable. Esta pasta era o que antes se lle chamaba cola de carpinteiro.

Postos os paquetes de papel sobre unha mesa con bordes, íase botando cola moi diluída ata que os cubría e empapaba. Deixábase escorrer e de novo a procesión do secado para o secadoiro.

Despois de varios días de secado pasaba o papel ó martelo, que estaba fóra do edificio principal nun nivel inferior. Os sobrantes das augas da turbina movían nesta caseta o martelo: un mecanismo consistente en dous pilotes que alternativamente subían e baixaban petando sobre dúas bases. Nos extremos dos pilotes e das dúas bases había colocadas senllas pranchas de aceiro perfectamente planas e moi puídas.

Dúas mulleres, unha en cada martelo, ían recibindo as pranchas de papel unha a unha e colocábanas sobre a prancha de aceiro. Baixaba o pilote coa forza de moitos quilos sobre o papel, subía o pilote, momento que aproveitaba a muller para facerlle un xiro ó papel ata que despois de oito ou dez marteladas e oito ou dez xiros de papel quedaba este perfectamente pranchado e liso. Mais axiña non podía ir este traballo. A operadora do martelo debía ter grande axilidade e reflexos para non coller os dedos.

Pero aínda non se remataba aquí a faena. O papel satinado era sometido a unha manobra complementaria. Cada unha das follas pasaba entre dous roletes de 200 quilos cada un e que xiraban pegados, sen separación ningunha entre eles. Para esta manobra facían falta tres mulleres: unha sentada fronte ó rolete, que era a que metía

o papel, outra que lle daba servicio e a terceira que recollía o papel xa satinado liso e brillante.

O seguinte proceso, sigo insistindo, todo manual, era xa o remate da fabricación pois só consistía en conta-los papeis en mans de cinco follas dobradas sobre si, darlles un lixeiro prensado e enfardalas e listas para o mercado. Esta faena facíase no contadoiro, nome suxeridor que lembra complicadas operacións de cálculo.

O papel de estraza admitía todo tipo de trapo e papeis pero non pasaba polo encolado e satinado. No contadoiro facíanse fardos de cincuenta quilos atados con alame.

Quero facer constar expresamente que esta exposición do proceso de fabricación refírese a unha época concreta, desde os primeiros anos de século XX ata o ano 1964, data do peche definitivo da fábrica.

Ata aquí fixemos unha minuciosa exposición dos edificios onde se albergaba a fábrica de papel e o proceso de fabricación; pero para que vaia completo este relato falta o principal: o elemento humano que é a fin de contas a alma, o principio de vida e de actividade de todo proceso industrial. Hai que ter en conta que os tempos que estamos investigando aínda quedaban moi lonxe da automatización actual do traballo. Aquí son as persoas as que moven case todo proceso e a elas imos referirnos como protagonistas dunha época e dun lugar concreto.

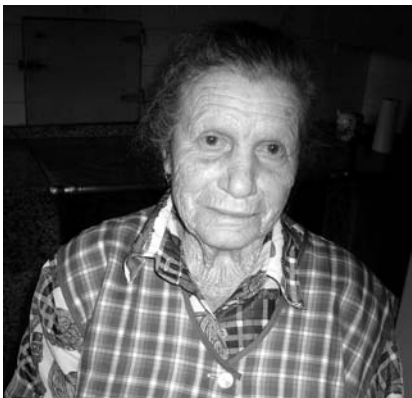
Nos tempos do propietario Xosé López Freijido, a súa dona, Rosenda García, actuaba de capataz do equipo de mulleres, sobre quince en total, e segundo os comentarios das miñas informantes non as deixaba nin a sol nin a sombra, e todo compría pois cada unha facía o menos posible. A pesar de todo, o ritmo de traballo era moi lento pero amenizado polas cantadoras que tiñan boa voz. O

Gumersindo Otero –grande propulsor da fábrica.

Rosenda García e Xosé López –con eles pechou a papeleira.

Dolores García –experta no martelo– 88 anos.

tipo de cancións era a modo de regueifas onde con letra improvisada ou sacada das coplas galegas establecíase un diálogo cantado cada vez máis picante. Pero pasabá-molo moi ben, dicían elas.

Só contados datos deste relato proceden de investigacións documentais; todo o demais é información recollida das poucas mulleres, traballadoras naquel tempo da fábrica, que aínda viven.

Estes informes teremos que valoralos cunha actitude de comprensión pois relatan o que fixeron e como o fixeron sen precisións técnicas nin palabras científicas.

Dolores García Ferreiro, de oitenta e oito anos, que na actualidade vive feliz na súa casaña en Ribadulla, preto da fábrica. Sucedeulle a súa nai cando tiña vinteseite anos e saíu co peche da mesma. Era experta no martelo, habilidade que herdou de súa nai, aínda que na fábrica había que facer de todo. Chegou a gañar catro pesetas con dez céntimos nos derradeiros anos.

María Picaño Picaño, de setenta

María Picaño - 76 anos - traballadora
residente na fábrica

Adela Álvarez cos seus 85 anos cheos
de vida

e seis anos, que diversificaba a súa ocupación entre o servizo doméstico dos donos e traballos ocasionais na fábrica. Gañaba dúas pesetas diarias e vivía na mesma fábrica.

Adela Álvarez González, de oitenta e cinco anos, que vive na actualidade en Moimenta, de grande axilidade física e mental non frecuente a esta idade. Abraia a facilidade de expresión oral e o detalle con que relata as diversas manobras de fabricación despois de cincuenta anos.

Elena González Fernández, das Cancelas, Tamén cun xornal de dúas pesetas diarias, que traballaba alí onde a mandaban. Conta moi emocionada os recordos daquel tempo.

O resto dos informes foron aportados por varias persoas da parroquia que coñeceron e viron os detalles que aquí relato e que entran de cheo no que se chama memoria colectiva da parroquia.

É curioso resaltar a este respecto que á hora de acadar información, no fondo coinciden os datos que aportan uns e outros; pero cando queren dar unha valoración e interpretación persoal dos fei-

Guillermo Prado –experto maquinista–
1916-2004.

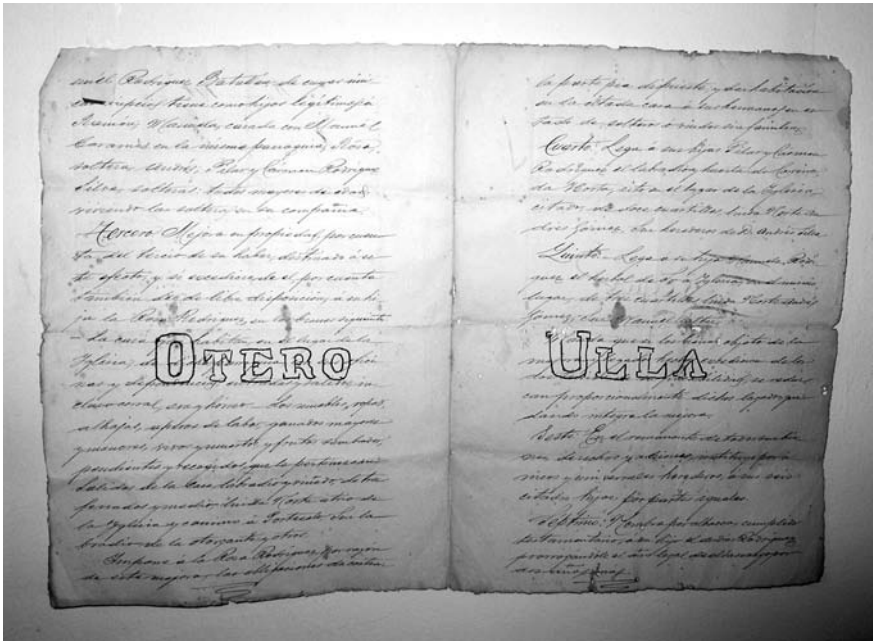
Virginia Carregal Caramés –85 anos–
traballadora nos anos 30/40.

tos relatados, estes son tan incongruentes coma contradictorios.

Nesta derradeira etapa de fabricación da papelera traballaron bastantes máis mulleres e para elas quero deixar unha lembranza neste traballo.

Dolores de Prado, experta gadeñeira e o seu home Xosé Prado, o mellor cilindreiro que tivo a fábrica. Este matrimonio vivía na fábrica e alí naceu Guillermo que, ó que tivo idade laboral incorporouse ó equipo e alí estivo ata o peche da factoría e, pequenas traxedias da vida, chorou unha semana enteira e estivo ás portas da morte cando quedou sen traballo. Guillermo goza agora de acougo eterno despois de oitenta e oito anos. Este amigo e veciño de porta tiña unha canteira inesgotable de contos, anécdotas, historias que durante moitos anos ía acumulando nos seus recordos. Foi mágoa non ter podido recollerllos pois amenizarían un pouco un tema tan árido coma este.

Sinda Quintero, actualmente residente en A Estrada, Esther

Documento con selo da fábrica (resaltado a tinta) –1892.

Fernández, de Riamonde; Manuel Iglesias, tamén de Riamonde; Celia Figueiras; Mercedes Gañete e xa as que nos deixaron para sempre Carme Porto Pazos, Dolores Porto López, Elvira e Esperanza Gorís; mulleres que noutros tempos deron vida a esta fábrica, hoxe tan silenciosa.